

Ouder worden: een kwestie van leeftijd?

Komt het verstand met de jaren en de ouderdom met gebreken?

Yvonne Quispel en Laura Christ (redactie)

Theorieën over leeftijd in relatie tot veroudering, levensfasen en levensloop

LBL, expertisecentrum leeftijd en maatschappij

Utrecht, 2001

U kunt het boek ***Ouder worden een kwestie van leeftijd*** bestellen door € 17,50 over te maken op ABN-Amro rek. nr. 42 45 76 872, onder vermelding van *Ouder worden, een kwestie van leeftijd*.

LBL, expertisecentrum leeftijd en maatschappij,
Postbus 9472, 3506 GL Utrecht.

Ouder worden: een kwestie van leeftijd?

De publicatie bevat bijdragen vanuit de biologie, psychologie, rechtswetenschap, filosofie, geschiedenis, sociologie, pedagogie, economie en sociale gerontologie. Aan de orde komen onderwerpen als de relatie tussen leeftijd en productiviteit, wijsheid en cognitieve achteruitgang. Ook aan de 'constructie' van jeugd, volwassenheid en ouderdom wordt aandacht besteed. Daarbij blijkt opvallend vaak dat leeftijd geen directe rol speelt en dat het dus vaak geen kwestie van leeftijd is.

Samenvatting van de bijdragen

Uitgangspunt was de vraag naar the state of the art van verouderingstheorieën binnen hun discipline, de rol van de kalenderleeftijd daarin en mogelijke nieuwe ontwikkelingen van de afgelopen decennia.

Carien Evenhuis vraagt zich in 'Gij zult niet discrimineren—ook niet op grond van leeftijd' af hoe gegrond en solide de argumentaties in de rechtstheoretische benadering van leeftijd als non-discriminatiegrond zijn. Is leeftijd inderdaad een ander type non-discriminatiegrond dan sekse en ras, zoals de wetgever stelt? In het juridisch debat wordt geprobeerd om met beeldvormings-, beschermings- en levensloopargumenten het specifieke karakter van leeftijd als non-discriminatiegrond te definiëren. Evenhuis laat zien dat deze pogingen tot nu toe niet erg geslaagd zijn. Hierdoor is het rechtstheoretisch fundament onder de voorgestelde wetgeving tegen leeftijdsdiscriminatie bij de arbeid wankel. Voor de bestaande algemene gelijkebehandelingswetgeving (met onder andere de non-discriminatiegronden ras, geslacht, hetero- of homoseksuele gerichtheid en burgerlijke staat) is wel een breed rechtstheoretisch fundament ontworpen, waarop het juridisch debat zich nog steeds verder weet te ontwikkelen. Evenhuis pleit ervoor om de 'nieuwe' non-discriminatiegrond leeftijd niet langer te beschouwen als buitenbeentje en om voor een wettelijk verbod op leeftijdsdiscriminatie aan te sluiten bij het denkmodel van de algemene gelijkebehandelingswetgeving. Juridische wetenschappers hebben nog een groot werkveld te verkennen bij de ontwikkeling van een stevig rechtstheoretisch kader dat de grondslagen van het gelijkebehandelingsrecht ook voor de non-discriminatiegrond leeftijd vastlegt en uitdraagt. Zij hebben daarbij veel te winnen bij het bestuderen van de nieuwe inzichten in leeftijd en veroudering in andere disciplines, aldus Evenhuis in haar slotbetoog.

In Het verleden van de ouderdom geeft **Karin Bijsterveld** aan dat historici van de ouderdom de afgelopen decennia hebben weerlegd dat er ooit een gouden eeuw voor ouderen heeft bestaan,

iets wat eerdere historici wel aannamen. Er is altijd sprake geweest van ambivalentie tegenover de ouderdom. Wie bijvoorbeeld naar het antieke Rome kijkt, kan zowel bewijs vinden voor de stelling dat de ouderdom bij 42 jaar begon als voor de opvatting dat de ouderdom pas op het 77e levensjaar inzette. Niet zozeer leeftijd als wel het vermogen om bepaalde taken uit te voeren, leek hierbij van belang. Ouderen blijken nooit een eenduidige categorie te zijn geweest maar een 'amalgam van individuen onderscheiden naar generatie, gender, klasse, rijkdom, macht, religie en ras'. Deze fragmentering van het verleden van de ouderdom betekent volgens Bijsterveld niet dat historici zich hoeven te beperken tot het signaleren van ambivalenties en voortdurende wijzigingen en wendingen in de waardering van de ouderdom. Zij bepleit een systematisering van de verbanden tussen specifieke contexten en het ontstaan van bepaalde karakterisering van de ouderdom. Dat stelt ons in staat om beter te begrijpen hoe verschillende (zelf)beelden van de ouderdom op een en hetzelfde moment naast elkaar kunnen bestaan. Op die manier kan nieuwe orde worden aangebracht in de chaos aan fragmenten in de geschiedenis van de ouderdom. Bijsterveld illustreert haar betoog met een analyse van twee ouderenkwesties uit de jaren zestig tot tachtig van de vorige eeuw: een poging om de pensioengerechtigde leeftijd van oudere ongehuwde vrouwen te vervroegen en de professionalisering van de geriatrie.

Yolanda te Poel laat in *De constructie van de jeugdfase* zien dat 'jeugd' en ook 'volwassenheid' sociale constructies zijn, die variëren met de wetenschappelijke en historische perspectieven van waaruit ze worden vormgegeven. Vanuit jeugdsociologisch perspectief blijkt dat in de afgelopen halve eeuw belangrijke maatschappelijke veranderingen in de jeugdfase –uitrekking van de onderwijsperiode, de nieuwe rol van jongeren als consument en individualisering– hebben geleid tot verlenging van de jeugdfase. Duidelijke markeringspunten voor het begin of einde van deze jeugdfase (die ten koste gaat van de volwassen fase en van de kindertijd) ontbreken echter. Daarna komt het pedagogisch perspectief aan de orde. Een van de belangrijkste opvoedingsdoelen was en is de jeugd te begeleiden naar volwassenheid. Maar met de tijd is de invulling van dit doel verschoven van 'geestelijke volwassenheid' naar een 'vermogen tot zelfsturing'. Tot slot beschrijft Te Poel wat jeugd en volwassenheid momenteel voor jongeren zelf betekenen, omdat ook zij actoren zijn in het socialeconstructieproces. Veel jongeren blijken zichzelf tegelijkertijd én als jongere én als volwassene te beschouwen.

Oud ben je niet maar word je gemaakt, betoogt **Jan Baars** in *Ouder worden en ouder gemaakt worden*, een bijdrage over de sociale constitutie van de levensloop. Wanneer een bepaald deel van de te verwachten gemiddelde levensduur achter de rug is, wordt van 'ouderen' gesproken. De typering van 'ouderen' varieert echter per historische periode en cultuur. Dit maakt duidelijk dat ouder worden weliswaar voor een belangrijk en onontkoombaar deel biologisch wordt bewerkstelligd, maar dat dit zeer weinig zegt over de vormen die ouder worden kan aannemen. Het is dus de vraag, aldus de auteur, wat dan precies van constitutieve betekenis is voor wat in bepaalde sociaal-culturele contexten onder 'ouderen' en 'ouder worden' wordt verstaan. Hij behandelt in zijn bijdrage een aantal fenomenen die de ouderdom 'constitueren', waaronder de chronologische organisatie van de levensloop en de culturele mythe van beheersbaarheid. Ook komt het verlaten van het 'actieve' maatschappelijke leven (via pensionering) als ijkpunt van ouder worden aan de orde. Baars geeft aan dat de categorisering 'ouderen' niet neutraal is, maar in het teken van een tekort staat. Ouder worden als positief perspectief krijgt hierdoor weinig kans. Het dominante narratief van het ouder worden is een zorgelijk verhaal. De auteur eindigt met de constatering dat er behoefte is aan andere richtinggevende narratieven voor de studie van en de omgang met ouder worden.

Waarom treedt veroudering op en worden we (steeds) ouder? Die vraag behandelt **Rudi Westendorp** in *Veroudering is te vermijden*. De kans is groot dat wij onder de huidige levensomstandigheden een hoge leeftijd bereiken. Evolutionair gezien is dat echter onnodig. In de genetische code is geen geprogrammeerd verouderingsmechanisme vastgelegd. Veroudering, ziekte en sterfte op hoge leeftijd kunnen daarom beter worden verklaard door toeval, zoals blijkt uit de theorie van het 'wegwerplichaam'. Ons lichaam is geprogrammeerd om nakomelingen te

krijgen. Omdat we daarmee op hoge leeftijd niet meer nodig zijn, is het lichaam niet gemaakt om na lange tijd nog steeds optimaal te functioneren. Investerings in reproductie beperken de mogelijkheid om te investeren in 'onderhoud'. Westendorp geeft ook aan dat de huidige hoge levensverwachting niet alleen het gevolg is van de sterke daling van kindersterfte die eind negentiende eeuw is ingezet, maar ook van de vermindering van het ziekte- en sterfterisico op middelbare leeftijd in de afgelopen decennia. Hij stelt dat er geen reden is om aan te nemen dat niet ook het ziekte- en sterfterisico op hoge leeftijd kan dalen. Het recept daarvoor is hetzelfde als bij de daling van ziekte- en sterfterisico op jonge en middelbare leeftijd: klinisch wetenschappelijk onderzoek naar oorzaken van en oplossingen voor 'ouderdomsziekten'. Daarbij stuiten we echter op een groot probleem: de lange traditie om geen klinisch-therapeutisch onderzoek bij ouderen uit te voeren. Westendorp vindt dat er bij de daarvoor aangevoerde argumenten sprake is van drogredenen, die lijken voor te komen uit diepgewortelde leeftijdsdiscriminatie, en wijst op de maatschappelijke verantwoordelijkheid deze achterstand weg te werken.

Bij veel mensen leeft de gedachte dat ouderdom leidt tot cognitieve achteruitgang, zoals verminderde werking van het geheugen of verminderde concentratie. Of die gedachte kan worden ondersteund met wetenschappelijk onderzoek, is onderwerp van Cognitieve veroudering van **Marco Jelicic** en **Peter Houx**. Dat blijkt slechts gedeeltelijk het geval te zijn. Ouderen presteren –als groep– alleen slechter dan jongeren bij taken die een sterk beroep doen op gecontroleerde cognitieve processen. Voor deze taken –die veel aandacht en mentale inspanning vereisen– is een samenhang gevonden met veranderingen die met het ouder worden optreden in de frontale hersengebieden. Bij de meer automatische taken worden echter zelden leeftijdsverschillen gevonden. En zelfs bij taken die gecontroleerde processen vereisen, leidt ouderdom niet altijd tot slechtere prestaties. Sommige oudere proefpersonen bleken niet onder te doen voor (of zelfs beter te scoren dan) de meeste jongeren. Uit onderzoek naar de oorzaken van deze verschillen blijkt dat een hoge opleiding beschermt tegen cognitieve achteruitgang op latere leeftijd. Aan de andere kant zijn er ook risicofactoren voor cognitieve achteruitgang. Onderzoek wijst daarbij in verschillende richtingen: gezondheidsincidenten zoals hersenschuddingen of langdurig gebruik van psychoactieve geneesmiddelen, blootstelling aan pesticiden, een bepaald eiwit en chronische stress. De auteurs concluderen dat op basis van de huidige stand van zaken nog geen goed antwoord kan worden gegeven op de vraag of kalenderleeftijd de cognitieve prestaties op latere leeftijd beïnvloedt. Zij achten interdisciplinair onderzoek noodzakelijk.

Het beeld van de wijze oudere wordt in *Wijsheid en levensloop* van **Gerard Brugman** kritisch tegen het licht gehouden. De wijze koning Salomo sprak al op jonge leeftijd zijn bekende Salomonsoordeel uit en blijkt op oudere leeftijd 'niet wijs' te zijn geworden. De auteur geeft een overzicht van veranderende opvattingen in de filosofie over de relatie tussen leeftijd en (de bron van) wijsheid vanaf de oudheid tot het heden. Er is een lijn zichtbaar die loopt van 'kennis hebben over het leven' naar 'een sceptische houding tegenover die kennis', die gelijke tred houdt met een door de tijd heen toenemende complexiteit en veranderlijkheid van samenlevingen. In psychologische theorieën over wijsheid –die ontstonden vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw– zijn momenteel twee invalshoeken te onderscheiden. In de pragmatische benadering heeft wijsheid te maken met het vermogen om levensvraagstukken op te lossen, een vermogen dat zou worden gevoed door accumulatie van ervaring. Dit laatste impliceert een positief verband met hogere leeftijd. In de epistemische benadering staat een sceptisch gekleurde houding tegenover kennis centraal, ook wel 'expertise in onzekerheid' genoemd. Empirisch onderzoek wijst in de richting van wijsheid als leeftijdsonafhankelijk begrip, wat de epistemische benadering ondersteunt. Niet leeftijd is een goede predictor van wijsheid maar persoonlijkheidstrekken (emotionele stabiliteit en openheid voor nieuwe ervaringen) en opleidingsniveau.

Ruud Muffels geeft in *Tussen mythe en werkelijkheid* een overzicht van sociaal-economische theorieën over productiviteit (en beloning) waarin leeftijd een rol speelt: de human capital-theorie, de screening-theorie, de contracttheorie en de theorie van de efficiëntielonen. In al deze theorieën wordt ervan uitgegaan dat er aanvankelijk een positief verband is tussen toenemende leeftijd en

productiviteit maar dat dit verband vanaf een bepaalde leeftijd negatief wordt. Onderzoek toont echter aan dat het verband tussen leeftijd en productiviteit veel meer dan door leeftijd an sich wordt bepaald door factoren als motivatie, zelfbewustzijn, erkenning door de organisatie en investering in opleidingen. Na deze theorieën (waarin leeftijd in statische zin een rol speelt) stelt Muffels de economische levenscyclustheorie aan de orde. Deze levenscyclustheorie heeft een dynamische invalshoek en is gericht op de allocatie en verdeling van economische middelen over de gehele levenscyclus. Muffels pleit ervoor om beleid op deze levenscyclustheorie te baseren. In plaats van een leeftijddifferentiatie-model (waarin school, werk/zorg en vrije tijd strikt gescheiden zijn naar tijd en plaats) staat in levensloopbeleid een leeftijdintegratiemodel centraal. Daarin zijn opleiding, werk/zorg en vrije tijd niet sequentieel maar simultaan georganiseerd, waardoor een betere verdeling van opleidingstijd, arbeidstijd en vrije tijd over de levensloop wordt gerealiseerd. Zo'n betere verdeling is bijvoorbeeld mogelijk met een 'vouchersysteem': trekkingsrechten op scholing en arbeid. Het model van de 'transitionele arbeidsmarkt' biedt daarvoor goede aanknopingspunten.

Economische theorieën over leeftijdsdiscriminatie zijn het onderwerp van Gewin of tegenzin van **Joop Schippers**. Enkele decennia geleden bleek dat de standaard-economische theorie tekortschiet bij het verklaren van verschillen in beloning, werkgelegenheid en werkloosheid tussen enerzijds blanke mannen en anderzijds vrouwen en etnische minderheden met eenzelfde opleidingsniveau en een daarmee samenhangende gelijke productiviteit. Deze verschillen zijn wél te verklaren als je veronderstelt dat werkgevers naast winstmaximalisatie nog een ander doel nastreven. Werkgevers kunnen een hekel hebben aan een bepaalde groep (a taste for discrimination) en daarom geen leden van die groep aannemen. Zelfs als dat betekent dat ze dan genoeg moeten nemen met minder winst. Een andere verklaring is 'statistische discriminatie': werkgevers wapenen zich tegen onzekerheid over (toekomstige) productiviteit van (nieuwe) medewerkers door mensen uit groepen waarvan zij een lagere productiviteit verwachten (vrouwen, etnische minderheden, jongeren, ouderen) niet aan te nemen of slechter te betalen. Schippers besteedt ook aandacht aan overeenkomsten tussen leeftijd, sekse en ras in de behandelde economische discriminatietheorieën en besluit met de consequenties voor beleid van de verschillende discriminatietheorieën. Statistische discriminatie vraagt om maatregelen die de onzekerheid over de toekomstige productiviteit van werknemers tegengaan, zoals subsidie en belastingfaciliteiten. Discriminatie op basis van een taste for discrimination vraagt om een andere aanpak: campagnes gericht op beeldvorming, en strenge sancties.

Biedt het levensloopperspectief een adequate oplossing voor de beperkingen van een 'leeftijdsmodel' in de sociale gerontologie? Dat is de centrale vraag die **Fleur Thomése** in Het levensloopperspectief en theorie en onderzoek aan de orde stelt. Zij geeft een uitgebreid overzicht van de belangrijkste theoretische en empirische bevindingen van de laatste twee decennia op het gebied van sociale gerontologie en levensloopperspectief. Daarbij worden drie elkaar deels overlappende analytische invalshoeken onderscheiden: chronologische ordening (opeenvolgende gebeurtenissen, fasen en posities in een mensenleven, met samenhangende transitieën en trajecten), sociale context (wisselwerking en samenhang tussen individuele menselijke levensloop en sociale structuren en systemen) en historische context (veranderingen in levensloop in verschillende historische perioden). Thomése beschouwt het levensloopperspectief als een krachtig en aantrekkelijk middel voor sociaal-wetenschappelijke analyse van het ouder worden. Dit door de combinatiemogelijkheid van verschillende gezichtspunten: het micro-, meso- en macroperspectief, synchrone sociale verschillen als gender en etniciteit en de diachrone dynamiek van sociale verandering. Een levensloopperspectief doet beduidend meer recht aan de complexiteit van ouder worden dan een eendimensionaal, rechtlijnig leeftijdsbegrip. De levensloopbenadering is echter nog te weinig uitgewerkt om een 'theorie' te mogen heten. Waar een theorie verklaringen biedt voor specifieke empirische verschijnselen, biedt de levensloopbenadering vooral een –vruchtbaar– analysekader. De levensloopbenadering is nu hoofdzakelijk een manier om de waarneming te ordenen. Het ontbreekt met name nog aan theoretisch inzicht in de aard en achtergronden van diversiteit in de levensloop, vooral in het latere leven. De wisselwerking tussen individuele

(biologische en psychologische) processen en sociale en historische omstandigheden wordt nog steeds maar zelden theoretisch uitgewerkt, laat staan systematisch getoetst.